

Süleyman Demirel Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Y.2002, C.7, S.2 s.1-20.

OSMANLI TARİHİNDE VERGİ İSYANLARI -I-

Prof. Dr. Coşkun Can AKTAN *
Araş. Gör. Dilek DİLEYİCİ **
Araş. Gör. Özgür SARAÇ ***

ÖZET

Vergi devletin herkesten aldığı ödeme gücüne göre “zorunlu” bir gelir kaynağıdır. Devletlerin varolduğu dönemlerden itibaren süregelen vergi olgusu zaman zaman büyük tepkilere yol açmış ve devletlerin tarihlerinde isyanların ana sebeplerinden birisi olagelmıştır. Vergi isyanları iktidarların yetkilerini sınırlandıran ve hükümdarları tahtından eden birer sosyal olay olarak tarihteki yerini almıştır.

I. GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun yaklaşık 600 yüzyıllık geniş tarihinde devlete ve yönetime karşı bir çok isyanın ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu isyanların siyasi, dini, etnik ve ekonomik olmak üzere birçok boyutu vardır. Bu araştırmada Osmanlı Devleti'nde çeşitli dönemlerde yaşanan muhtelif vergi isyanları inceleme konusu yapılmaktadır. Bunun dışındaki isyan hareketleri ise araştırmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

Çalışmada önce Osmanlı Devleti'nde vergileme konusunda halka yapılan kötü muameleler hakkında bilgi verilmekte ve daha sonra da bu kötü muameleler nedeniyle ortaya çıkan isyan hareketleri özetlenmektedir.

II. VERGİLEME KONUSUNDA HALKA YAPILAN KÖTÜ MUAMELELER

Osmanlı Devleti'nde uygulanan vergi sisteminin temeli İslam vergi hukukuna dayalı olmakla birlikte uygulamada çok sayıda vergilere rastlanmıştır. Bu konuda yazılmış eserlere bakıldığında farklı konular

* Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Öğretim Üyesi.

** Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Araştırma Görevlisi.

*** Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Araştırma Görevlisi.

üzerinden alınan çok sayıda vergilerin bulunduğu görülmektedir.¹ Temel olarak Osmanlı vergi sistemi, şer’i ve örfi vergilere dayanmıştır. Şer’i vergilere ilişkin hükümler fıkıh kitaplarında belirtilmiş ve bu vergiler kanunnamelere dayandırılmıştır. Örfi vergilerin bir kısmı kanunnamelere göre tahsil edilirken, bir kısmı ise kanunnamelere dayandırılmaksızın fermanlarla alınmıştır. Kanunnamelere dayandırılmadan tahsil edilen örfi vergilerden devletin bizzat kendisinin tahsil ettiği vergilere “tekalif-i divaniye”, üst düzey yöneticilerin tahsil ettiği vergilere ise “tekalif-i şakka” adı verilmiştir.

Sabit bir miktarı veya oranı olmayan tekalif-i divaniyeler, önceleri savaş gibi olağanüstü durumlarda alınırken zamanla süreklilik kazanmıştır. Beylerbeyleri [1] ve sancakbeyleri [2] tarafından halktan çeşitli adlar altında kanunnamelere dayanmadan alınan tekalif-i şakkalara da her ne kadar engel olunmak istenmişse de, bu mümkün olamamış ve bu vergiler zamanla kabul görmüştür².

Vergi mükelleflerinin yükümlülükleri şer’i ve örfi vergilerle sınırlı kalmamıştır. Bu mali yükümlülükler yanında özellikle reaya[3]nın angarya olarak nitelendirilebilecek bedeni birtakım yükümlülükleri de olmuştur. Sınır boylarında ve bazı önemli askeri bölgelerde padişaha ve saray erkanına ait çayırların ve bağların bulunması, ortaya bu çayırların biçilmesi veya bağların işlenmesi gibi sorunları ortaya çıkarmıştır. Bu bölgelere ait kanunnamelerde, reaya için yılın sınırlı bazı günlerinde bu işlerde çalışmak mecburiyetinin getirildiği bilinmektedir. Küçük bir zirai işletme teşkil edecek tarzda köylüye dağıtılmış olan reaya çiftlikleri yanında, tımar [4] sahiplerinin doğrudan doğruya kendi nam ve hesaplarına ziraat işleriyle meşgul olmalarına imkan verecek beylik, çiftlik ve çayırların bulunması neticesinde köylülere zaman zaman angarya çalışmalar yüklenmiştir³.

Aynı durum verginin tahsilinde yararlanılan iltizam usulünün⁴ uygulandığı dönemlerde de devam etmiştir. Vergilerin tahsil yetkisinin belirli bir bedel karşılığında “mültezim” adı verilen şahıslara verilmesini ifade eden iltizam usulünde, devlete en yüksek bedeli vermeyi taahhüt eden kişinin bu hakkı alması söz konusu olmuştur. 17. yüzyıldan itibaren önemli bir güç

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Abdurrahman Vefik Sayın, **Tekalif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)**, Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Yayın No: 1999/352, Ankara, 1999; Ziya Kazıcı, **Osmanlılarda Vergi Sistemi**, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1977; Abdülatif Şener, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, İstanbul: İşaret Yayınları: 39, Bilimsel Araştırma Dizisi: 6, 1990; Ziya Karamursal, **Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989; Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, 3. Kitap, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları No.1, İlmî Araştırmalar Serisi No: 1, 1991.

² Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyânları**, İstanbul: Cem Yayınevi, 1995, 48-60.

³ Ömer Lütfi Barkan, “Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973, Editör: Osman Okyar, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, C.13, Mars Matbaacılık, 1975, s. 9-10.

⁴ İltizam usulü hakkında bkz: Coşkun Can Aktan., “Osmanlı İltizam Sistemi”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı:71, Nisan-1991.

haline gelen mültezimler üzerinde devletin otoritesi zamanla zayıflamış ve kontrol edilemez hale gelmiştir. Mültezimler, sorumlu oldukları bölgenin vergisini kanunnamelerde belirtilen miktarlardan fazla toplamaya ve halka baskı yapmaya başlamışlardır. Mültezimler, halktan vergi dışında “bid’at (adet)” adı altında zamanla gelenek haline gelen paralar toplamışlar ve ayrıca bazı kişisel ihtiyaçlarını köylülerden karşılamışlardır.

Reyanın ağır ve adaletsiz vergi yükü karşısında ne tür sıkıntılar yaşadığı ve vergi zulmünün ne boyutlarda olduğu o dönemin adaletname ve risalelerinde açıkça görülmektedir. Örneğin Yavuz Sultan Selim döneminin ünlü alim ve devlet adamlarından biri olan İdris-i Bitlisi’nin Kanun-ı Şehin Şâhî’si’nde yer alan ifadeler, reayaya nasıl davranılması gerektiğine ilişkin şu tavsiyeleri içermektedir⁵:

“...Sultan için ra’iyyet nihayetsiz ve koruma derdi olmayan bir hazinedir. Bu zahmetsiz ma’deni ve nihayetsiz hazineyi devam ettirmek, sultanın birinci vazifesidir. Bu vazifenin ifası da, ancak, re’ayaya yüklenecek mali vergilerin onların kudreti nispetinde olması ve şer’i kanunlar ile hulefay-ı raşidinin sünnetinden şaşılmaması ile mümkündür. Re’ayaya aşırı mali mükellefiyetler yüklemek, biladın umranına münafi olduğu gibi ahalinin de maişet cihetinden perişanlığına sebebedir. Bilindiği gibi tıbben bazı hastaların yeme ve içmeye karşı perhiz uygulaması gerekir ve Resulullah da “perhiz her devanın başıdır” buyurmuştur. Padişah da ra’iyyetine karşı perhizli olmalıdır. Zaten ra’iyyetin mali za’fiyete düşmesi, sultanın za’fına; sultanın za’fi ordu ve erkan-ı devletin za’fına; bunların za’fi ise devletin za’fına ve düşmanların kuvvetine yol açar. Çoğunluğun görüşüne göre İdris nebi olan ve saltanat, nübüvvet ve hikmeti kendinde cem’ettiği için müselles unvanı verilen Hürmüz şöyle diyor: “Sultanın, insanların mallarından el çekmesi, onun mürüvvetinden, aklının keskinliğinden ve namusunun bekasındandır”. Hatta sultana lazımdır ki, eğer ra’iyyet, semavi bir afet sebebi mali buhrana düşmüşse, ona imkan nispetinde yardımcı olsun. Zira ra’iyyet meyve ağacı gibidir. Bir sarfedersin, bin toplarsın...

Sultan, kendine bağlı amir ve hakimlerin, re’ayaya zulmetmelerini de önlemelidir. Sultanın varlığına rağmen, onun evladının, akrabalarının ve naiplerinin re’ayaya zulmetmeleri, saltanatı perişan eder...

Sultan ra’iyyetden alacağı vergileri, belli mevsimlerde talep etmeli ve onların perişan zamanlarında istememelidir. Vergi talep zamanı olarak, mahsullerin yetişme ve biçilme anları uygundur. Yoksa re’ayanın çalışmadığı zamanlar uygun değildir...

Din ve dünya nizamını düşünmekle mükellef olan sultana lazımdır ki, ehl-i ticaretin refahını ve emniyetini temin etsin. Onları yol kesen eşkiyanın şerrinden korusun, menzil ve merhalelerini emniyet altına alsın.

⁵ Akgündüz, a.g.e., s. 34-35.

Ticari muamelelerin rıza beyanı esasına göre yapılmasını, onlardan alınacak resim ve âdetlerde zulme gidilmemesini temin etsin”.

Yine Kanuni Sultan Süleyman döneminde halktan kanuna aykırı vergiler alınmaması ve zulümde bulunulmaması konusunda Semendire kadılarına gönderilen bir hükümde yer alan ifadeler halkın vergileme açısından içinde bulunduğu durumu açıkça ortaya koymaktadır⁶:

“*Semendire kadılarına hüküm ki:*

Semendire beyleri tarafından ahaliye karşı kanunlara aykırı bazı icraatların yapıldığı tarafıma arz olduğunda bundan böyle reayadan ve saireden ister beylerden olsun ve ister eminlerden, idarecilerden, mübaşirlerden, iş erlerinden hülasa her bir fertten kanuna aykırı, defter-i hümayuna ters bir şekilde hiç kimseye tek kuruş aldurmayasınız diye te'kid ifade eden hükm-i şerifim size gönderilmişti. Şimdi yine aynı adetlerin terkedilmeyip reayadan alınmakta olduğu ma'lumum olmuştur. Bu hususta önceden verilen fermanıma uygun hareket etmeyen kişileri yüce katıma göndermediğiniz de tarafıma bildirilmiştir. Şimdi, saltanatım ve adaletimin hüküm sürdüğü şu zamanda, halkımdan hiçbir kimseye kanuna aykırı, defter-i hümayuna ters zulüm ve haksızlık yapılarak, korku ve eziyet verilmesine asla rızam olmayıp, her birinin huzur ve rahat içinde bulunması muradımın gereğidir. Sonradan konulan bu bid'atların ortadan kaldırılması için hükm-i şerifim size gönderilip buyurdum ki:

Size ulaştığında her biriniz zikrolunan hükm-i şerifimin suretini sicille kaydedip, bu konuda çok temkinli olup, bu adaletnamemi kazanıza bağlı kasaba, nahiye ve köylerde ahaliye ilan ettirip reaya ve sair halka umumen bildiresin ki, saltanatımın kemal-i merhametinden olarak üzerlerinden bu bid'atların kaldırıldığı bütün reayaca bilinip kendilerine bu şekilde bir teklif geldiğinde size bildireler; siz de mani olursunuz. Şöyle ki; mani olamadığınız takdirde asla geciktirmeyip, emre aykırı hareket eden sancak beyleri ve adamlarını, mübaşirleri ve saireyi ismi ve eşkali ile yazıp padişahlık katıma arz edesiniz. Bir veçhile hakkından geline ki, diğerlerine ibret olsun. Bu husus her birinizin kadılığı altında görülse gerektir. Şöyle ki; her birinizin kadılığında eğer anılan bid'atlar veya onlardan başka kanun ve deftere aykırı alınan vergiler, reayadan bundan sonra da alınır ve siz buna engel olmazsınız veya engelleyemediğinizi hemen bildirmezseniz ve yapılacak yoklamada buna şahit olunur; hanginizin idareniz altında olursa olsun, derhal vazifeden alınıp tekrar atanmayacağınızı ve her türlü azar ve itaba muhatap olacağınızı bilip, ona göre ferman-ı şerifim muhtevasını sancak beyleri ve adamları, mübaşirler vesair reaya ve berayaya gereği şekilde i'lan ettiresiniz ki, kimsenin bilmedik-işitmedik demeye cesareti kalmayıp, reaya ve beraya adaletimin hüküm sürdüğü günler içinde huzur ve rahat içinde kendi

⁶ İsmet Binark, “Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Belgeler Işığında Türkler'de Adalet Anlayışı”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 10, Yıl: 1996, s. 952-953. Halkın vergileme açısından uğradığı kötü muameleleri önlemek amacıyla verilen hükümler ile ilgili başka örnekler ekte verilmiştir.

iş ve kazançlarıyla meşgul olup, devletime duaya çalışalar diye hüküm-i şerifim elinize geçtiğinde ne şekilde i'lam olduğunu bid'atlerin kaldırıldığını bildiresin. 27 Recep 967/23 Nisan 1560, BOA., MD., No: 3, Hüküm No: 1024".

Osmanlı Devleti'nde vergilerin tahsilinde rastlanılan bir başka kurum ise ayanlıktır⁷. Mültezimlerin daha fazla vergi tahsil edebilmek için halka baskı ve şiddet göstermeleri sonucunda, halk tarafından seçilen ve "ayan" adı verilen kimseler vergi tahsili konusunda yetkilendirilmişlerdir. Ayanlar önceleri mültezimlere karşı halkı korumuşlar, fakat zamanla mültezimlerle uzlaşarak kendileri de iltizam almaya başlamışlar ve devletin zayıflaması ile birlikte giderek güçlenmişlerdir.

Ayanlardan en önemlisi, Saruhan sancağında ayanlık görevini üstlenen Karaosmanoğlu ailesidir. Karaosmanoğlu ailesinin birçok üyesi mütesellimlik [5] veya voyvodalık [6] gibi görevlerde bulunmuşlardır. Karaosmanoğullarından Hacı Mustafa Ağa'nın mültezimliği döneminde yaşanan bir olay ayanların halka karşı davranışları konusunda önemli bir örnek teşkil etmektedir:

4 Eylül 1755 tarihli bir belgeye göre Manisa bölgesi halkının şikayetleri üzerine Hacı Mustafa Ağa mütesellimlikten azledilerek, yerine o sırada Anadolu valisi bulunan Yeğen Ali Paşa'nın kapı kethüdası [7] Saruhan mütesellimi tayin edilmiştir. Mustafa Ağa'nın azlinin sebeplerinden biri, Şubat 1756 tarihinde çıkarılmış olan bir fermanla anlaşılmalıdır. Bu fermana göre, aslında Yeğen Ali Paşa'dan asıl iltizam bedelinin üç katıyla iltizamı alan Mustafa Ağa, hem bu iltizam bedelini çıkartabilmek, hem de belli bir kazanç yani kar elde edebilmek için Saruhan dahilindeki kazaların ahalisinden yılda 11.712 kuruş gibi bir meblağı daha tahsil etmek yoluna gitmiştir. Bunun üzerine bölge halkı, iltizam bedelinden fazla tahsilat yapılmaması yolunda şikayetlerde bulunmuştur. Sonunda baş muhasebedeki defterlere müracaat edildiğinde, iltizam bedelinin 11.712 kuruş olduğu ve bunlardan $\frac{3}{4}$ 'ünün Yeğen Ali Paşa ve $\frac{1}{4}$ 'ünün Mustafa adlı başka bir kimsenin hisseleri olduğu anlaşılmalıdır. Bu bakımdan hükümet, Hacı Mustafa Ağa'nın bu vergi tahsili ile ilgili evraklarının ortaya çıkarılmasını Manisa kadısı ile o tarafa gönderilen mübaşirlere emretmiştir⁸. Bu fermana göre, Hacı Mustafa Ağa iltizam bedelinin 4 mislini halktan tahsil etmiştir. Ancak, Yeğen Ali Paşa'nın da iltizam bedelini 3 misliyle Hacı Mustafa Ağa'ya iltizama verdiği de görülmektedir⁹.

Görüldüğü gibi mültezimler iltizamı almak için büyük mücadelelere girmişler ve iltizam bedelini halktan fazladan vergi alarak çıkarmaya çalışmışlardır. Genel olarak Osmanlı Devleti'nde belli dönemlerde mültezim,

⁷ Ayanlık kurumu konusunda ayrıntılı bilgi için bkz: Yücel Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994; Yuzo Nagata, **Tarihte Ayanlar-Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme-**, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.

⁸ Nagata, a.g.e., s. 69-70.

⁹ Nagata, a.g.e., s. 70.

ayan, mütesellim ve voyvoda gibi kişilerin vergilerin tahsili sırasında halk üzerinde zulüm ve baskılara neden olduğu bilinmektedir. Şimdi Osmanlı Devleti'nde vergi zulmü nedeniyle ortaya çıkan bazı isyanlar hakkında bilgi verelim.

III- OSMANLI DEVLETİ'NDE VERGİ İSYANLARI

Osmanlı Devleti'nde görülen isyanlar etnik, ekonomik, dini ve/veya siyasi nitelik taşımaktadır. Bir kısım isyanlar ise her ne kadar ekonomik nedenler dışındaki nedenlerle ortaya çıkmışsa da, sivil halkın bu isyanların içinde yer almasında belli dönemlerde yaşadıkları mali sıkıntılar etkili olmuştur. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nde sadece vergi nedeniyle ortaya çıkan isyanların sayısı çok fazla değildir. Bunun temel nedeni, padişahın devletin başı olması ile birlikte aynı zamanda halife sıfatını da taşımasıdır. Dolayısıyla padişaha ve devlete karşı isyan, halifeye isyan ile aynı anlama gelmektedir. Vergi tahsili ile yetkili görevliler de, bu yetkiyi padişahtan aldığından, padişahların bu özelliğini kullanarak halkın ağır vergilere boyun eğmesinde etkili olmuştur. Oysa Osmanlı Devleti'nde çıkan söz konusu isyanların hiç birinde padişahlık rejiminin kaldırılarak yerine başka bir rejime geçilmesi amaçlanmamış, birçok isyanın sonunda ya yöneticiler yada padişah değişmiştir.

Bu bölümde Osmanlı Devleti'nde sadece vergi zulmünün sebep olduğu başlıca isyan hareketlerini incelemeye çalışacağız.

A-Celali İsyancıları¹⁰

Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan isyan hareketlerinden etkisi itibariyle en geniş bölgeye yayılan ve uzun bir süre devam eden Celali İsyancılarıdır.

Celali, kelime anlamı olarak Osmanlı Devleti'nde Yavuz Sultan Selim döneminde Celal adlı bir kişinin ayaklanması ile başlayan ve Sultan Dördüncü Mehmed Han dönemine kadar devam eden zaman zarfında, devlete karşı ekonomik, sosyal, askeri ve siyasi nedenlerle ayaklanmalara verilen addır.

Celali İsyancılarının en önemli ve ayırt edici özelliği, isyanda bulunan grupların önemli bir bölümünün ağır vergi yükü altında ezilmesi ve vergi zulmüne uğraması, fakat daha sonra bu gruplar içinden çıkan Celali bölüklerinin de halka zulüm yapması ve söz konusu halkı topraklarından etmesidir. Dolayısıyla halkın uğradığı haksız muamele ve zulüm, bu isyanların hem nedeni, hem de sonucu niteliğindedir.

¹⁰ Bu konuda geniş ölçüde şu kaynaktan yararlanılmıştır: Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyancıları**, İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.

Celali İsyanlarının bir diğer özelliği ise, hem sivil hem de resmi itaatsizlik [8] örneği olmasıdır. Öncelikle geniş halk kitleleri tarafından destek bulan bu isyan, daha sonra devlette bir takım idari görevler üstlenen kişilerin de katılımına sahne olmuştur.

Celali İsyanları olarak adlandırılan ve 16. yüzyılın başlarından 17. yüzyıla kadar süren çeşitli isyanlardan en önemlileri Şeyh Celal, Baba Zünnun, Kalender Çelebi ve Karayazıcı isyanlarıdır.

1. Celali İsyanları İçerisinde Yer Alan Gruplar

Celali İsyanları içinde adı geçen gruplar; köylerini terkeden çift bozanların [9] oluşturduğu levend [10] ve sekban [11] grupları, ehl-i örf (hükümetli) sınıfı, altı bölük halkı (kapıkulu süvarileri) ve medrese öğrencileri (suhteler)dir. Şimdi kısaca bu grupların kimlerden oluştuğunu ve niçin Celali İsyanları içerisinde yer aldıklarını açıklayalım.

Gerek Selçuklu, gerekse Osmanlı Devleti'nde uygulanmış bulunan mali sistemin bir gereği olarak, kanunnameler vergilerin en büyük payını reayaya yüklemiş bulunuyordu. Bu yüzden devlet mali bir darlığa düştüğünde, masrafları karşılayacak paranın bulunması için vergilerin artırılması ve yeni vergilerin konulması tek çözümdü. Dolayısıyla en büyük vergi mükellefi grubunu oluşturan köylüler ağır bir vergi yükü altına giriyordu. Nitekim, Sultan II. Bayezid'in son yıllarında devlet maliyesinde yaşanan sorunlar, Yavuz Sultan Selim'in Doğu'da giriştiği seferler, Kanuni Sultan Süleyman tahta geçtiği sıradaki sefer masrafları ve öteki ihtiyaçların finansmanı sorunu gibi nedenlerle kaynağı köylüye dayanan vergi gelirlerini artırma zorunluluğu vardı. Özellikle hizmet akçelerini doğrudan doğruya köylüden kendileri alan dirlik sahiplerinin reayaya zulmü, çiftçi halkın köyünü bırakıp başka yerlere gitmesinde yani çiftbozan olmasında etkili olmuştu. Köylerini terk eden bu kişiler vezirlerin, beylerbeylerinin veya sancakbeylerinin kapılarına "cebelü [12]" olarak yazılarak "sekban" oluyorlar, boş kişiler ise "levent" gruplarını oluşturuyorlardı. Askerlerin ve üst düzey yöneticilerin köylerde büyük çiftlikler kurma girişimleri de bu dönemdeki göçlerde etkili olmuştu. Daha çok büyük şehirlerin ve zengin çiftliklerin sık bulunduğu Marmara bölgesine pek çok boş insan (levent) yığılmaya başlamıştı.

Ehl-i örf grubunu oluşturan kişiler; valiler (beylerbeyi ve sancakbeyleri) ve onlara bağlı olarak çalışan kapı ağaları ve vilayet yöneticileriydi. Bu kişilerin dışında, hükümetin merkezden görevlendirdiği "müfettişler", dergah-ı âli çavuşları [13], sancak ya da kazalara atanan muhafızlar, mültezim (götürü vergi toplayıcı), mal nazırı vb. de ehl-i örfün merkez hükümetine bağlı olarak görev yapmaktaydılar.

Gerek vezirler ve gerekse vilayet paşaları ve sancakbeyleri gibi yöneticiler, devlete karşı yükümlü oldukları görevlerini yapabilmek için, bu halkı bölükler halinde örgütleyerek, bunların üzerine "kapı ağaları" denilen

görevli kişiler atarlardı ve vilayetlerdeki asayiş, vergi toplama vb. işlerini bunlara yaptırırlardı. Celali İsyanlarının oluşmaya başladığı 1575'ten sonraki yıllarda ehl-i örf kadrolarında tımarlılardan çavuşluğa yükselebilenler ve padişahın maaşlı askerleri (kapıkulları), Celali İsyanlarının elebaşları veya onlara karşı valilerin devriye bölüklerini yürütenler, genel olarak hep enderun [14] halkından çıkma kişilerdi. Böylece, leventleri örgütleyerek bir bölümü Celali, öbür bölümü ehl-i örf olarak bu büyük karışıklığı çıkaranlar da büyük çoğunlukla kapıkullarıydı. Kapıkulu süvarileri ise kapı ağalıkları ve diğer önemli idari görevlere gelmiş askerlerdi.

Celali İsyanları içinde yer alan bir başka grup da medrese öğrencileriydi. Celali İsyanları sırasında bu medrese öğrencileri, leventlerden ayrı olarak hareket etmişlerdir. Köylerde zor şartlarda büyüyen çocuklar, belli bir yaşa geldiklerinde aileleri tarafından medreseye gönderilerek okutuluyorlar ve böylece “suhte” oluyorlardı.

2. Celali İsyanlarının Nedenleri

Osmanlı vergi sistemi tarıma dayalıydı ve vergilerin en önemli payı reaya düşmekteydi. Tarımsal faaliyetler dışındaki diğer faaliyetlerden alınan vergiler ise önemsizdi. Dolayısıyla vergi sisteminin yükü, toprağı işleyen köylü üzerindeydi.

Yukarıda kadırlara gönderilen adaletnamelerde de görüldüğü gibi, daha Kanuni Sultan Süleyman döneminde, reaya o dönemki vergileri vermede güçlük çekiyor ve zulüm görüyordu. 16. yüzyıl süresince, yeni zapt edilen arazilerin tescili ve vergi oranlarını saptamak amacıyla tutulan kayıtları ifade eden arazi tahrirleri sırasında da tahrir memurları ile halk arasında ihtilafların çıktığı belirlenmişti.

Hazine-i hümayun (dış hazine), bir taraftan masrafların gittikçe genişlemesi, diğer taraftan mevcut iktisadi darlık gibi iki taraflı mali kriz karşısında, o kadar para ihtiyacı hissediyordu ki, kanunnamelerin kapsamı içindeki vergilerden kendi hissesine düşen rüsümü (yani mukataaların [15] ve padişah haslarının [16] gelirlerini) hazinenin ihtiyacını karşılayacak şekilde artırmaya niyetlenseydi, mukataaların ve hass-ı hümayunların [17] reyası bunun altından kalkamayacağı gibi, bütün reaya sahipleri de kendilerine tahsis edilen resimleri aynı ölçüde almayı isteyeceklerdi. Buna bir örnek olmak üzere, şu olayı anlatmak yeterli olacaktır: 1596'da Çağalzade Sinan Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, yalnız mukataalara ve hass-ı hümayunlara dahil olan yerlerin ağnam resimleri [18] bir misli artırılarak, bir koyun başına bir akçe alınması için her tarafa fermanlar yollanmış ve dirlik (has, zeamet [19], tımar, vakıf [20]) sahiplerinin yine iki koyun için bir akçeden fazla alamayacakları belirtilmişti. Böyle olduğu halde, hemen her tarafta voyvodalar, tımar sahipleri, vakıf nazırları da koyun başına bir akçe istemekte gecikmediler ve bu mesele uzun bir şikayet ve ihtilaf konusu oldu¹¹.

¹¹ Akdağ, a.g.e., s. 52-53.

Büyük kaçgunluk [21] döneminde çiftçi halkın kitle halinde topraklarını terketmeleri sonucunda, tımar ve has sahipleri gelirlerinin azalmasından dolayı tedbir alınmasını istedikleri zaman, çiftbozan resmi [22], 75'ten 300 akçeye çıkarılmış ve bu konuda kanunnamelere işaret edilmek üzere fermanlar yollanmıştı¹².

Hükümet, çok eskiden beri halkın zor durumda olduğunu biliyordu. Esasen kendisi de, fazla resim alan kadılar ile ümera[23]ya karşı mücadele ediyordu. Aynı zamanda, dirlik sahipleri tarafından birer bahane gösterilerek, resimlerin artırılması yolunda yapılan teklifleri daima reddetmekteydi. 1571'de Budin Beylerbeyi, Macaristan'da çiftçi halkın şehirlere göçmeye başladıklarını, bundan dirlik sahiplerinin zarar ettiklerini ileri sürerek, çiftbozan resminin 150 akçeye yükseltilmesini teklif etmiş ve reddedilmişti. Daha Fatih Sultan Mehmed devrinden beri, kanunnameler daima sicillerinde kayıtlı bulunan kadılara, sık sık alınacak resimlerin miktarlarını en ince ayrıntısına kadar hatırlatan fermanlar yollanması, halkın vergi verme konusundaki aczini ifadeden başka türlü yorumlanamaz¹³.

Savaş harcamaları ve fiyatların yükselmesi nedeniyle nakit sıkıntısı çeken hazine, kanunnamelerin kapsamı dışında kalan ve devletin kendisinin tahsil ettiği cizye [24] ve tekalif-i divaniyeyi artırma yoluna gitmişti. Bir defaya mahsus olan tekalif-i divaniye, III. Murat döneminde ise sürekli hale gelmişti.

III. Murad, 1575 yılının başında tahta geçtiği zaman, artık, Anadolu'da uzun zamandan beri devam etmekte olan mücadele, hemen hemen açık bir görünüşe ulaşmış bulunuyordu. Her tarafta halk, ümera ve adamlarına karşı gelmeye başlamıştı. İstanbul'a ehl-i örfün zulümleri hakkında şikayetler yağmaktaydı. Kadılar ile şehirlerin ileri gelenlerinden olan ayan, bir taraftan şikayetçi halkın önüne düşüyorlar, diğer taraftan da beylere ve adamlarına karşı suhteleri tutuyorlardı. Buna karşılık ümera, kendi hesaplarına çalışmakta olan adamlarını korumak zorundaydı. Aynı zamanda, kadıların suhte bölüklerini gizli veya açık himaye etmeleri gibi, beyler de levend bölüklerine yardım etmekte tereddüt etmiyorlardı. III. Murad zamanında Anadolu olayları bu şekilde ilerleyerek sonuçta, reaya ile ümera tam bir anlaşmazlık haline girmiş, asayiş memurları, hatta dirlik erbabı, ödevlerini yapmakta büyük zorluklarla karşılaşmaya başlamışlardı. Tecavüzlere uğruyorlar ve vergileri toplayamıyorlardı. Bunun üzerine ümera, reayayı itaat altında tutmak üzere birçok devriye bölükleri kurmuştu¹⁴.

Padişah III. Murat zamanında çıkarılan bir adalet fermanı, reaya ile ehl-i örfün geçimsizlikleri üzerine yaptığı etki ve ahali arasında kazandığı şöhret yönlerinden tarihi bir değer taşır. Kanuni Sultan Süleyman da kendi dönemindeki bu memurları zalim bulmuş, bunların yola getirilmesini ve

¹² Akdağ, a.g.e., s. 53.

¹³ Akdağ, a.g.e., s. 53.

¹⁴ Burhan Oğuz, **Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdeolojik Kökenleri III**, İstanbul: Simburg Kitapçılık, 1997, s. 259.

yaptıkları kötülüklerin önüne geçilmesini ümera ile kadılara bırakmıştı. Fakat III. Murad döneminde, bunlar da davaya karışmış, hatta mücadeleyi kendileri idare eder olmuş bir haldeydiler. Onun için bu ferman, memurların yolsuzluklarından vazgeçmelerini sağlayacak bir kuvveti devlette bulamayarak, reayanın zalim memurlara karşı silahlanmak suretiyle kendi kendini korumasını tavsiye etti¹⁵. Görüldüğü gibi III. Murat döneminde çıkarılan bu adaletname, vergi tahsili konusunda yetkili yönetici ve memurların zulmüne karşı halkın silahlanarak tepki göstermesini meşru hale getiriyordu. Bu durum aynı zamanda hükümetin bu kişileri kendi kontrolüne almadaki aczini de ortaya koyuyordu.

Yine bu dönemde fiyatlardaki yükseliş nedeniyle akçe olarak tahsil edilen vergilerin değerinde bir düşüş meydana geliyordu. Fakat devlet yeni arazi tahrirlerinde alınacak vergi miktarını yeni rayice göre belirlemiyordu. Kanunnameler kapsamında yer alan şer'i ve örfi vergiler, eski rayice göre akçe olarak alındıklarından, vergi gelirleri de düşüyordu. Üstelik dirlik sahiplerinin de kanunnamelerde belirtilmiş olan gelirleri buna bağlı olarak düşmekteydi.

Tekalif-i divaniyenin reayaya ağır vergi yükü yüklemesi nedeniyle, reaya bu ağır vergileri ödemede yoğun çaba harcıyor, bu da reaya sahiplerinin gelirlerinde azalışa neden oluyordu. Dolayısıyla, gelirleri azalan ümera, kanunnamelerin kapsamı dışında veya kanunnamelerde yer alan vergi miktarının birkaç katı ölçüsünde vergi almak için reayayı zorluyordu.

Anadolu'da görev yapan beylerbeyleri ve sancakbeyleri, haslarından fazla vergi almak ve para cezalarını sekiz-on misli istemek gibi yollarla sağladıkları gelirlerle de yetinmeyerek, âdet (bi'dat) adı altında halktan kanunnameler dışında ağır vergiler almaya başladılar. Önceleri hükümet ümerayı bundan vazgeçirmek için büyük gayretler sarf ettiyse de, kendi hesaplarına besledikleri binlerce sekbanlarla sefere giden ümera sınıfının bu hareketini önce müsamaha ile karşıladı ve sonra âdet sayarak bunların toplanmasına resmen izin verdi. 17. yüzyılın sonlarına doğru ümeranın topladıkları bu vergiler için "tekalif-i şâkka" tabiri kullanıldı ve meşru sayıldı. Bu şekilde ümera sınıfı kendini ekonomik sorunlardan sıyrılmış oluyordu. Oysa tımar sahipleri paranın değer kaybetmesi ile birlikte giderek yoksullaşıyordu. Sadece aynı olarak elde ettiği vergilerle hayatlarını sürdürüyorlardı.

Bu vergiler dışında daha çok kadı, müderris (medrese hocası), yeniçeri, sipahi, zeamet sahibi, çavuş ve nüfuzlu tımar erbabı gibi kimselerden oluşan büyük çiftliklere sahip ağalar, köylü halkı bazı angarya işlerde de çalıştırıyorlardı. Ümera ve diğer üst düzey memurlar, görevleri nedeniyle gittikleri bölgelerdeki halktan vergi dışında çeşitli paralar istemekte ve bir kısım ihtiyaçlarını bölge halkından karşılamaktaydı. Bu talepler, halkın büyük tepkisine yol açıyordu.

¹⁵ Oğuz, a.g.e., s. 259.

Nitekim 17. yüzyılda yaşamış olan Osmanlı devlet adamı Koçi Bey, IV. Murat'a sunduğu risalesinde vergi veren halkın çektiği sıkıntıları şu şekilde ifade ediyordu¹⁶:

“...Bu zulme reaya nasıl dayansın?...”

Koçi Bey, yine aynı risalesinde şu ifade yer alıyordu¹⁷ :

“...Osmanlı saltanatının şevk ve kudreti asker ile, askerin ayakta durması hazine ile. Hazinenin geliri reaya ile. Reayanın ayakta durması adalet ile. Şimdi âlem harap, reaya perişan, hazine noksan üzere... Kılıç erbabı bu halde... Bir taraftan İslam memleketleri elden gitmekte, yine tedbiri görülmez, ilacı sorulmaz. Çeşitli sefahat eksilmez. Bu gaflet ne gaflettir?”

Koçi Bey, eserinin bir başka bölümünde şu görüşlere yer vermektedir¹⁸:

“Velhasıl şimdiki halde reaya fukarasına olan zulüm, hiçbir tarihte hiçbir iklimde hiçbir padişah memleketinde olmamıştır. İslam ülkelerinde bir memlekette zerre kadar bir kimseye zulüm olsa, ceza gününde (kıyamette) padişahdan sorulur. Vezirlerden sorulmaz, ‘ben onlara sipariş ettim’ demek, Cenab-ı Hakk’ın huzurunda cevap olmaz. Zulüm görenin ahı hanümanlar harap eder. Zavalluların gözyaşları dünyayı fenalığa boğar” .

Zor şartlar altında yaşayan çiftçi halk topraklarını terk etmeye başlamıştı. Çift bozan adını alan bu kimseler, levend ve suhte denen ayrı karakterde iki yeni tip insan zümresinin meydana gelmesine sebep olmuşlardı. Bütün Anadolu’da ve Tuna ile Vardar’ın çevrelediği Rumeli’de bu levend ve suhte grupları asayiş bozuyorlardı. Halk da, hükümet de, bunların bulunmasından büyük bir endişe ve güvensizlik duymaktaydılar. Levendler ise, doğrudan doğruya köyü terk eden delikanlılardan ibaretti. Tarlalarını ve mallarını satmak mecburiyetinde kalan ve bu suretle geçim sıkıntısına düşen erkekler, tek başlarına yerlerinden ayrılarak, levendlik hayatına atılmaktaydılar. Leventler, ümeraya kapı halkı olarak yazılıyordu. Gerçekten çift bozan reaya için en önemli sığınak, bu ümera kapısıydı. Fakat köylerini terk edenler o kadar çok idi ki, hepsinin buralara yerleşmelerine imkan yoktu. Bu boş insanların çoğalması asayiş için tehlikeli idi. Bu şehirlerde birçok cinayetler ve hırsızlıklar oluyordu ki, bunları levendlerin yaptığı muhakkaktı. Levendlerin üçer beşer gruplar halinde haramiliğe çıkmaları ise, Celaliliğin başlangıcı sayılır¹⁹.

¹⁶ Koçi Bey, Koçi Bey Risâlesi, Sadeleştiren: Zuhuri Danışman, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 609, 1000 Temel Eser Dizisi: 115, 1985, s. 69.

¹⁷ Koçi Bey, a.g.e., s. 71-72.

¹⁸ Koçi Bey, a.g.e., s. 69.

¹⁹ Akdağ, a.g.e., s. 70.

Özellikle mukataaları ve padişah haslarını iltizam ile tutan zeamet sahipleri ve çavuşlar, çok defa yüz-iki yüz levend toplayarak, rasgele yerlere baskın yapmaya ve topladıkları iltizam paralarını ödememeye cesaret etmekteydiler. İşte levendler ile resmi kimlik sahibi insanlar böylece birleşmeye başladılar. Celali bölükleri levend denilen çift bozanlar ile resmi kimlik sahibi kimselerin birleşmesiyle oluştu. Zamanla Celali bölükleri içinde yer alan kişilerin gittikçe çoğaldığı ve medrese öğrencilerinin isyan hareketlerine girişmeye başladığı gözlemlendi²⁰.

Olayların artmasıyla birlikte bir önlem olarak III. Mehmed tarafından çıkarılan adalet fermanı, memurların yolsuzluklarını kaldırmayı amaçlamıştır. Fakat bu, hem çok daha yumuşak hem de reayayı yatıştırıcı bir ifade taşıdığı halde halk, Murad'ın fermanına verdiği manayı buna da vermiş olduğundan, vilayet idarecileri ile halkın daha şiddetli bir suretle çarpışmalarına yol açmış, bundan sonra Karayazıcı isyanı denen büyük Celali hareketi başlamıştır²¹.

Kısaca 16. yüzyılın ortalarından sonra, her alanda dayanılması güç bir darlık yaratan iktisadi sarsıntının devlet ve toplum hayatındaki yıkıcı etkileri şu şekilde belirmektedir: Devlet düzeninde aksamalar, akçe değerinin düşmesiyle de değişmeyen Osmanlı vergi kanunlarına göre ayarlanan hazine gelirlerinin hizmetlere yapılacak masraflara yetmemesi yüzünden başlamıştır. Daha çok para bulmak zorunda kalan hükümet, bir taraftan tekalif-i divaniye vergilerini (kanunnamelerde miktarları yazılı olmadığı için) kolayca yükseltmiş, mukataaları artırma esasına göre iltizama vermiş, bu cins vergilere tabi reaya ezilmeye başlamıştır. Hizmete karşılık tutulan paranın çoğalan ihtiyaçlara artık yetmemesi üzerine, ücretleri nakit para ile ödenen veya kendilerine dirlik (timar, zeamet, has) bağlanan memurlar, geçimlerini sağlamak için ilgilerine göre reayanın çeşitli sınıflarına musallat olmaya başlamışlardır²².

Görüldüğü gibi Celali İsyânlarının ortaya çıkmasındaki temel neden verginin tahsilinde yaşanan sorunlardı. Devlet yöneticilerinin ve memurlarının kanunnamelerde yer alan vergileri birkaç misli fazladan almaları ve kanunnameler dışında yeni vergiler koymaları halkın tepkisine ve daha sonra isyanına yol açtı.

3. Celali İsyânlarının Ortaya Çıkışı

Burada 16. yüzyılın başlarından 17. yüzyıla kadar süren ve Celali isyanları içerisinde değerlendirilen Şeyh Celal, Baba Zünnun, Karayazıcı ve Kalender Çelebi isyanları hakkında kısaca bilgi verilecektir.

a- Şeyh Celal İsyânı, 1519

Celali İsyânları içerisinde yer alan ilk isyan, Şeyh Celal isyanı olmuştur. Vergi zulmünden bunalan halk bu isyana destek vermiştir.

²⁰ Akdağ, a.g.e., s. 72.

²¹ Oğuz, a.g.e., s. 259.

²² Akdağ, a.g.e., s. 93-94.

İlk tehlikeli isyan Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında Yozgat (Bozok) çevresindeki Türkmenler arasında patladı. Celal adında bir kişi, bazı Osmanlı tarihçilerinin iddiasına göre Kızılbaş eğilimlilerden, büyük bir kitleyi arkasına takarak Tokat'a gitmiş, böylece Anadolu'nun Kızılırmak-Yeşilirmak arası bölgeleri devlete karşı tertiplenen önemli bir ayaklanmaya alan olmuştu²³.

Topraksız köylüler, geçim sıkıntısı çekenler, vergilerin yükü altında ezilenler, toprakları ellerinden alınmış eski sipahiler, sekban ve sarıcalar(bunlar savaş zamanı köylerden toplanan geçici askerlerdi. Savaşta yararlılıkları görüldüğü halde kendilerine tumar verilmezdi, bu bakımdan hoşnutsuz kimselerdi), derebeylerinden, kadılarından ve bunların haksız ve adaletsiz davranışlarından şikayet edenler, kurulu düzeni beğenmeyenler akın akın yollara düştüler ve Şeyh Celal'in etrafında toplandılar. Şeyh Celal 20 bin kişilik bir güce sahip oldu²⁴.

Yavuz Sultan Selim, isyanı bastırmak için Rumeli Beylerbeyi Ferhat Paşa'yı ve Dulkadir (Maraş) valisi Şehsüvaroğlu Ali Bey'i isyancıların üzerine yolladı. Şeyh Celal ele geçirilip öldürüldü ve böylece isyan bastırılmış oldu. Fakat vergi zulmünden bunalan ve köylerini terkederek levend ve sekban olan köylülerin öfkesi dinmedi. Bu isyanı özellikle Türkmen bölgelerindeki yeni isyanlar takip etti.

b- Baba Zünnun İsyanı, 1525

Celali isyanları kapsamında değerlendirilen bir başka isyan da, Şah Veli-Baba Zünnun isyanıdır. Baba Zünnun, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Bozok'ta yaşayan bir kişiydi.

İl yazıcısı Kadı Muslihiddin Efendi arazi vergilerini artırmıştı. Bu durum halk arasında itirazlara yol açtı. Bunlardan biri de İçel sancağında ortaya çıktı. 10 Ağustos 1525 tarihinde İçel sancağında bir vergi memuru, Süklün Koca adlı bir ihtiyar köylüden fazladan vergi alıyordu. Adamın itirazına hiddetlenen memur, ihtiyarın sakal ve bıyığını kestirdi ki, bu davranış büyük bir hakaret sayılıyordu. Süklün Koca diğer adıyla Kadri Hoca Baba, köylüleri çevresinde topluyor, oğlu Süklün Şah ya da Şah Veli de buna katılıyordu. O çevrede büyük bir saygı gören Baba Zünnun da hareketin başına geçerek bütün çevre köylüleri ayaklandırdı²⁵.

Zaten uygulanan vergilerin adaletsiz olduğuna inanan Baba Zünnun, bu olayın da etkisiyle çevresindeki halk kitlesi ile birlikte Bozok beyine karşı isyan başlattı. İsyan sonucunda kadı Muslihiddin Efendi ve olaya sebep olanlar öldürüldü.

²³ Akdağ, a.g.e., s. 117.

²⁴ Oğuz, a.g.e., s. 241.

²⁵ Oğuz, a.g.e., s. 242.

c- Kalender Çelebi İsyanı, 1528

Kanuni Sultan Süleyman döneminde nakit sıkıntısı çeken hazine, çare olarak arazi tahririne gitmiş ve arazi tahriri sırasında reayanın gelirleri kayıtlara fazla yazdırılarak bu fazlalıkları ellerinden alınmıştı. Bu durum da isyanların devamında etkili olmuştur.

Saraydaki ihtişamlı yaşam, uzun yıllar devam eden savaşlar ve Fransa ile imzalanan kapitülasyonlar, zaten yoksul olan halkın ağır vergi yükü altında ezilmesine yol açıyor ve bundan en çok esnaf ve köylü kesim etkileniyordu.

Bunun üzerine Kalender adındaki bir kişi Ankara-Kırşehir dolaylarında büyük bir isyan çıkardı. Kalender Çelebi'nin etrafında kısa sürede 30.000 kadar kişi toplandı. İsyanda bu kadar kişinin yer alması toplumsal muhalefetin çapını göstermektedir. Bu muhalefetin oluşumunda vergilerin rolü önde gelmektedir²⁶. Vergilerden bunalan halk, çareyi Kalender Çelebi'nin yanında isyan etmekte bulmuştu. Kanuni Sultan Süleyman, Macaristan seferinden hemen İstanbul'a dönerek veziriazam İbrahim Paşa'yı kapıkullarından düzenlenen bir ordu ile isyancılar üzerine yolladı. 27 Mayıs 1528'de yapılan çarpışmada bir çok beylerbeyi, sancakbeyi ve tanınmış kimseler hayatlarını kaybettiler.

d- Karayazıcı İsyanı, 1598

Özellikle 1550'li yıllardan sonra ehl-i örfün reayaya yönelik zulmü ve angaryaları artarak devam etmişti. Bu olayların önü alınamıyordu. Şikayetler ehl-i örfün kanunsuz vergi alması, bid'at adı altında reayaya her geçen gün yeni yükümlülükler getirmesi, şeriata aykırı bazı vergilerin alınmaya devam etmesi üzerinde odaklanmıştı.

İran Savaşları başladıktan sonra, hele 1584 yılının ardından gelen önemli olaylar sırasında, kapıkullarının da iç kavgalarda etkileri olduğu pek açık olarak kendisini göstermektedir. Yeniçerilerin ve başka kapıkullarının halkın topraklarını ele geçirmeleri, onlara ağır faizle para vermeleri, ortakçılık etmeleri, zorbalığa saparak devlete ait birçok vergi kaynaklarının zararına hareket etmeleri şikayetlere sebep oluyordu²⁷.

Böyle bir ortamda Karayazıcı Abdülhalim Bey; sekbanlık, bölükbaşılık, altı-bölük mensupluğu, kale muhafızlığı ve hatta Celalilere karşı her tarafta teşkil olunan gönüllü bölüklerden birinin başına ağalıktan geçmiş bir kişi olarak belirdi. Kapıkulluğu sıfatı ile bir sancağın kaymakamlığını aldı ve fakat sonra sancak başka bir beye verildiğinde, yeni gelen mütesellime sancağı teslim etmek istemeyerek isyan etti²⁸. Çevresine

²⁶ Sınıflı Toplum, Devlet ve Vergiler, Birinci Baskı, Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları No: 14, 1976, s. 51.

²⁷ Akdağ, a.g.e., s. 323.

²⁸ Oğuz, a.g.e., s. 262.

topladığı levent ve köyünü terkeden köylülerle yeni gelen sancak beyini öldürdü. Üzerine gönderilen beylerbeyilerini de püskürtünce isyanı bırakması için kendisine Çorum sancakbeyliği önerildi. Fakat Karayazıcı bununla yetinmeyip Urfa'ya gitti. Aslında Karayazıcı'nın isyan etmesinde sancak beyliği görevinden alınması önemli bir etken olmuştur. Yani Karayazıcı kişisel çıkarı için isyan etmişti. Fakat yöneticilerin zulmünden bunalan halk Karayazıcı'nın yanında yer almıştı.

Karayazıcı önce Urfa kalesine bir buçuk sene kapandı. Padişah tarafından paşaların kumandasında olduğu halde kendisine karşı sevkedilen büyük kuvvetler uzun savaflara rağmen kaleyi zaptedemediler. Askerler kalenin her tarafına lağımlar açılırsa da, asiler geceleyin bunları iç taraftan kapıyorlardı. Kaleyi zaptedemeyeceklerini gören askerler, Karayazıcı'ya padişahın kaçarak kendisine sığınmış olan bir paşa (Hüseyin Paşa) iade edildiği takdirde geri gideceklerini söyledilerse de, Karayazıcı önce buna razı olmadı. Fakat açlıktan son derece sıkılan halkın ısrarı üzerine istenilen adamı ipe kaleden aşağı sarkıttı, askerler de onu alarak uzaklaştılar. Böylelikle bir süre için savaş durmuş oldu. Karayazıcı bu olaydan sonra padişahın daha büyük bir ordu sevkedeceğinden, şehrin açlıktan kırılacağından korkarak kendiliğinden dışarı çıktı ve bütün askerleri ile beraber başka bir yere gitti²⁹. Sonunda üzerine gönderilen kuvvetlere karşı yenilgiye uğrayarak kaçtı ve eceli ile öldü.

B-Patrona Halil İsyanı, 1730

Bir esnaf ayaklanması olması nedeniyle bir sivil itaatsizlik örneği olan isyan, Patrona Halil liderliğinde İstanbul'da çıkmıştı. Halil, "Patrona" adındaki bir gemide çalışmış ve burada da isyan çıkarmış bir Arnavut'tu. Dolayısıyla adını bu gemiden almıştı.

Bu dönemde paranın değerinin düşmesiyle de birlikte fiyatlarda önemli artışların görülmesi, öte yandan ekonomik durgunluk nedeniyle üretimin azalması, esnafı zor durumda bıraktı. Bu dönemde İran savaşının giderlerinin finansmanı sorunu gündeme geldi. Bu giderleri karşılamak amacıyla, zaten o dönemde uygulanan vergileri bile ödemekte güçlük çeken esnafa, perakende mallar üzerinden alınmak üzere bid'at adı altında bir verginin de konulması esnafı çileden çıkardı.

Söz konusu vergi malların niteliklerine göre alınacak ve bu da gümrükçüler tarafından belirlenecekti. Bu verginin 1730'da padişah ve sadrazamın sefere çıkma kararı aldığı belirtilerek ciddi bir şekilde tahsiline başlanınca, esnafın ve esnaflaşan yeniçerilerin hoşnutsuzlukları daha da arttı. Sefere çıkılmayacağını anlaşılmaması ile de kendilerini aldatılmış saydılar³⁰.

²⁹ Oğuz, a.g.e., s. 262.

³⁰ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Dergah Yayınları: 117, Tarih Dizisi: 10, Emek Matbaacılık, 1985, s. 219.

Osmanlı Devleti'nin bu tarihlerdeki siyaseti Karlofça ve Pasarofça Antlaşmaları ile kaybettiği toprakları doğudan telafi etmekte. Bunun için hazırlanan ve Üsküdar'da bekleyen ordunun bir türlü harekete geçmemesi yaygın bir hoşnutsuzluk yaratmıştı. Zira ordu akçesi denen bir çeşit mükellefiyet adı altında her birliği temsilen birçok esnaf ordugaha gelmiş, çadır kurmuş, ticari yatırım yapmıştı. Yeniçeriler de dükkanlarını kapatıp veya işlerini bozup orduya katılmışlardı. İçlerinden bir kısmı hayli sefer malzemesi almıştı. Fakat ordunun hareket etmemesi bunların zararına oldu ve bu yüzden bir çok esnaf sermayesini kaybetti. Patrona Halil'in de bunlardan biri olduğu rivayet edilir³¹. Bu dönemde ticaretle de uğraşan yeniçeriler, esnafılık yapan halk ile birlikte isyan çıkarmıştı.

Pasarofça Antlaşması'ndan sonra yayımlanan bir adaletnamede de seferlerin reaya üzerinde yarattığı baskıdan söz ediliyor, vergi toplayıcıların bundan istifade ederek kendilerine çıkar sağlamak için çabaladıkları belirtiliyordu. Bunlar devletin bilgisi dışında halka ek mükellefiyet yüklemekten geri kalmıyorlardı. Barış dönemine girildiği için savaş halinin gerektirdiği bütün olağanüstü vergilerin, bu arada vezir, emir ve mütesellimlerin halka yükledikleri çeşitli tekalif-i şakkanın artık alınmaması gerektiği ve devletin aldığı savaş vergisi olan imdad-ı seferriyenin de kaldırıldığı bildirilmekteydi. Devlet, kadıların adalet mercii olmalarına rağmen tıpkı ehl-i örf gibi halka eziyet etmelerinden şikayetçiydi. Bununla ilgili olarak bir başka hükümde kadı ve kadı vekillerinin halka kendileri için ek mükellefiyet yüklediklerinden ve bunun da devlet vergilerinin toplanmasını zorlaştırdığından bahsedilmektedir. Cizyedar, voyvoda, avarız tahsildarı vb. yetkililerin kendilerine tahsis edilen resimleri devletin tespit ettiği miktarın üzerinde tahsil etmemeleri ve halktan parasız yem ve yemek talep etmemeleri isteniyordu. Öyle anlaşılıyor ki, bu tip hükümler hemen hemen aynı içerik ile her sefer sonunda veya şikayetler yoğunlaştığı zamanlarda tekrarlanmaktaydı³².

Savaş yıllarına özgü bir vergi olan imdad-ı seferiyye yanında barış zamanlarında imdad-ı hazariyye adıyla geliri eyalet ve sancak beylerine, bunların besleyecekleri askere sarfedilmek üzere ayrılan başka bir vergi konmuştu. Lale Devri başlarında imdad-ı seferiyye savaş, imdad-ı hazariyye ise barış yıllarına özgü vergiler olarak yerleşmişti. 1727 Hemedan Antlaşması'nın ardından imdad-ı seferiyye ve hazineye olan diğer borçlar affedilmişti. Ama bu, imdad-ı seferiyyenin kaldırılması anlamına gelmemekteydi. Zira zaman zaman imdad-ı seferiyyenin tahsil edilmesine dair kayıtlar da mevcuttur. Buna karşılık imdad-ı hazariyye süreklilik kazanmıştır³³.

Osmanlı Devleti'nde Sultan III. Ahmet döneminde başlayan Lale Devri, bazı yenilikleri de beraberinde getirmişti. Bu dönemde devlet idaresinde ve orduda yeni düzenlemelere gidilmiş, İstanbul'da itfaiye teşkilatı

³¹ Tabakoğlu, a.g.e., s. 219.

³² Tabakoğlu, a.g.e., s. 228-229.

³³ Tabakoğlu, a.g.e., s. 268.

kurulmuştu. Yeni köşkler ve saraylar yapılmıştı. Yalova'da bir kağıt fabrikası kurulmuştu. Tüm bu yenilikler ve sarayın şaşalı yaşantısı, yeni finansman kaynakları bulmayı zorunlu hale getirdi. Devlet adamları arasında görülen israf ve savurganlık genel bir hoşnutsuzluk yarattı. Bunların finansmanı amacıyla konulan yeni vergiler de halkı sıkıntıya sokmuş ve halk içinde sert sesler duyulmaya başlamıştı.

Patrona Halil isyanında sancak-ı şerif açıldı, bütün Müslümanlar asilere karşı koymaya çağırıldı ve çağrıya uyanlara para vaadedilmiş olmasına rağmen, halktan hiç kimse böyle bir davranışta bulunmadı. Böylece hemen hemen hiçbir direnme ile karşılaşmayan ihtilalciler, 30 Eylül günü amaçlarına ulaştılar. Başta İbrahim Paşa olmak üzere bazı vezirler öldürüldü, III. Ahmed 'in yerine I. Mahmud tahta geçirildi ve İbrahim Paşa'nın bütün mal ve servetine el konuldu. Ama bütün bunların tek kurşuna el sürülmeksizin hepsi hazineye teslim edildi. Bu harekette, her türlü çapulculuk ve sair halka zarar verici eylemlere kalkışanlar şiddetle cezalandırıldı, ihtilalciler arasından çıkan böyle bazı kişiler derhal idam edildi³⁴.

Yeni tahta geçmiş I. Mahmud, Patrona Halil'i çağırıp dileklerini öğrenmek istedi. Halil kendisi için en ufak bir talepte bulunmaksızın, halkı ezen vergilerin kaldırılmasını diledi. Bundan başka Halil, kendisine yapılan 100.000 altın karşılığında herhangi bir yere gitmesi önerisini de geri çevirdi³⁵. Sonunda hükümet, esnafın arzularını kabulden başka çare bulamadı³⁶. İsyân sadrazam, defterdar gibi birçok devlet görevlisinin öldürülmesi ile sonuçlandı ve böylece Lale devri kapanmış oldu.

C- Atçalı Kel Mehmet İsyanı, 1829-1830

XIX. yüzyılda meydana gelen halk hareketlerinden biri, Kel Mehmet [25] liderliğinde meydana gelen ve tam anlamıyla bir halk hareketi olan isyandır³⁷. Bu olayın bir halk hareketi niteliğine bürünmesinin temel nedeni, Atça ve Aydın civarında korumasız insanları ezen ve sömüren ayan ve eşrafa karşı mücadeleye girişerek adaleti sağlamaya çalışması, zenginden alıp fakire vermesi, on binlerce insanı peşinden sürüklemesi ve halk için tükenmeyen bir umut olmasıdır³⁸. Tiyatro oyunlarına konu olan bu olay, Aydın'da ağır vergilerden ve mültezimlerin zulmünden bunalan halkın da desteğiyle, dağa çıkarak efe olan Atçalı Kel Mehmet'in liderliğinde bölgenin ileri gelen mültezim, mütesellim ve voyvodalarına karşı girişilmiştir.

Bu dönemde Aydın ve çevresinde halk, gelen mültezim, mütesellim ve voyvodaların halktan aşırı vergi almasından ve buna itiraz edenlerin

³⁴ Oğuz, a.g.e., s. 283.

³⁵ Oğuz, a.g.e., s. 284.

³⁶ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul: Dergah Yayınları, 1994, s. 297.

³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: Oğuz, a.g.e., s. 287; Çağatay Uluçay, **Atçalı Kel Memed**, İstanbul, 1968; Murat Sertoğlu, **Atçalı Kel Mehmet**, İstanbul, 1982/3.

³⁸ Sabri Yetkin, **Ege'de Eşküyalar**, 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 35, 1997, s. 52.

şiddetle cezalandırılmasından şikayetçiydi. Mültezim ve voyvodalar elindeki en önemli koz ise, söz konusu vergilere karşı gelinmesi durumunda padişaha baş kaldırılmış olacağı ileri sürmeleriydi.

Orhan Asena, tiyatro oyunu olarak yazdığı “Atçalı Kel Mehmet” adlı oyunda mültezimlerin köylüden ne şekilde haksız vergi aldığını şu şekilde kaleme almıştır³⁹:

“Mültezim İsmail Efendi –(İçerden biri çıkarken)

Bundan sonraki gelsin!

(Ondan sonraki girer, yoksul ve yaşlı bir köylüdür. Voyvoda vekili, mültezim ve mültezim katibi üçlüsünün önünde saygılı durur.)

Mültezim –Adın?

Köylü –Veli.

Mültezim –(Katibe) Bak bakalım borcu ne kadar bunun?

Katip –(Kalın kaplı deftere bakarak, adını bulur adamın)

120 akça.

Mültezim – Yüz yirmi akça vereceksin babalık!

Köylü – Ne gezer bende yüz yirmi akça. Yüz yirmi bin parçaya bölseniz beni, gene bulamam bu parayı.

Mültezim – Ne? İradeyi seniyeye karşı gelmek ha!..

Köylü – Merhamet İsmail Efendi!..Sen bizim halimizi bilmezsen, kim bilecek? Yaz bildir halimizi Padişahımız efendimize. Anlat kurağın bu yıl bize neler ettiğini. Tarlalarımız kavruk, avucumuz dar, sofralarımız katıksız.

Mültezim – Yüz elli oldu borcun, gene itiraz edersen iki yüze çıkarım, iyi bilesin.”

Buradan da anlaşıldığı gibi, kuraklık nedeniyle sıkıntıda olan köylüler vergileri ödemekte güçlük çekiyordu. Oysa mültezimler vergi tahsilinde hiçbir ölçüye bağlı kalmadan köylünün vergi borcunu istedikleri gibi artırabiliyorlardı. Bu olaylar üzerine Atçalı Kel Mehmet, etrafına topladığı adamlarla birlikte bu kişilere karşı kuvvet kullanarak halkı koruyordu. Atçalı Kel Mehmet, halkı kendilerinden zorla alınan vergileri ödememeye teşvik ediyordu.

Yine Atçalı Kel Mehmet ile mültezim arasında geçen bir konuşmada ise şu ifadeler yer alıyordu⁴⁰:

“Mehmet – (Para torbasını alır eline, tartar) Kimden topladınız bunları? Bu kadar parayı?

³⁹ Orhan Asena, **Atçalı Kel Mehmet**, Şiir Tiyatro Yayınları Tiyatro Dizisi 5, 1979, s. 26.

⁴⁰ Asena, a.g.e., s. 31-32.

Mültezim – Efendimiz, siz de biliyorsunuz, devletin başı sıkıntıda, Rus Savaşı...

Mehmet – (Gürler) Hangi Rus savaşı? Benim bildiğime göre Rus savaşı biteli çok oldu. Hem de nasıl bir yüz karasıyla.

Mültezim – Bitti efendim, bitti. Lakin hazineyi de tam takır bıraktı, öyle bitti.

Mehmet – Ve bu hazinenin dolması gerekiyor. Yalnız bu hazinenin değil, irili ufaklı daha nice hazinelerin...Mesela sizinkinin...

Mültezim – Haşa efendim, kat'iyen efendim...

Mehmet – Bu topladığımızın ne kadarı ulaşır padişahımız efendimizin eline acaba?

Mültezim – (Kan ter içindedir) Hepsi efendim, hepsi Mehmet efemiz!..Yemin ederim, hepsi.

Mehmet – (Gürler) Ne kadarı gidiyor bunun hazineyi humayuna?

Mültezim – Hepsi, efendimiz...Hepsi...

Mehmet – Ben söyleyeyim sana. (Torbayı boşaltır masanın üstüne, şangırıyla dökülen paralar masanın üstünde kümelenir, yalnız bir ikisi yuvarlanır masadan aşağı) İşte şu dökülenler kadar, yalan mı?

Mültezim – Vallahi billahi efendimiz!..

Mehmet – (masanın üstündeki altın kümesini bir el hareketiyle dağıtır) Sizin tanrınız bunlar işte. Nasıl olsa çarpmayan bir tanrı. (Döner, tiril tiril titremekte olan mültezimin önüne gelir, gözlerinin içine bakarak, sakın ama buyurucu bir sesle) Kimlerden topladınız bu altınları, nasıl topladınız? Hangi ölçüye göre?

Mültezim – Şeriata göre.

Köylü – (Deminden beri heyecanla izlemektedir sahneyi, artık dayanamaz, atılır) yalan efe, yalan. Tüm söyledikleri yalan. 120 akça vergi borcun var diyorlar adama, yok diyorsunuz, öyleyse yüz elli oldu diyorlar. Aman etmeyin eylemeyin diyorsunuz, iki yüz oldu diyorlar...Bunlar şeriata göre değil, paşa gönülleri nasıl isterse öyle bindiriyorlar vergiyi adama.

Mehmet – (Mültezime) Ne dersiniz?

Mültezim – (Birden ayaklarına kapanır Mehmet'in) Bağışla efe!..Emir kuluyuz biz de. Ne kadar götürürsek o kadar alır gönlümüzü mütesellim. O ne kadar gönderirse saraya o kadar okşanır...Bir yanlışlık varsa bir yerde, bir bozukluk varsa bu bizi aşar, kıyma bana efe!..”

Atçalı Kel Mehmet ile mültezim arasında geçen yukarıdaki konuşmadan da anlaşıldığı gibi, Osmanlı-Rus Savaşı bittiği ve savaş nedeniyle alınan vergiler kaldırıldığı halde mültezimler köylüden bu vergileri almaya devam etmişlerdi. Üstelik mültezimler de mütesellimin kendilerine

baskı yaptığını ve fazla toplanan vergiler sayesinde sarayın mütesellimleri ödüllendirdiğini iddia ediyorlardı.

Kel Mehmet'in ilk işi, savaş vergileri ve örfi vergilerden bunalan Aydın'lıları bunlardan kurtarmak oldu. Daha sonra, mültezimlerin, zabitlerin halka kanun dışı yükledikleri vergileri kaldırdı. Ama her şeye rağmen, hükümetin topladığı vergileri Şeriat'ın emrettiği şekilde alıp İstanbul'a gönderdi. Bunlarla da yetinmeyip hükümetten serbest ticaret ve tarımın korunmasını, kanunların değiştirilip, daha eşitçi kanunların yapılmasını, askerliğin yeni esaslara bağlanmasını istedi⁴¹.

Aydınlılar, Kütahya, Manisa ve Denizli'nin bazı ilçeleri onun düşüncelerini sevinçle karşılayıp ona kapılarını açtılar, onu kendilerine efendi yaptılar. Atçalı Kel Mehmet'e karşı, Aydın mütesellimi ve adamlarının dışında kimse silah kullanmadı. O veya adamları, bu yerlere birer kurtarıcı olarak girdilerdi. Kel Mehmet, Aydın'a bir vali gibi yerleşti, eski düzeni kökünden yıktı. Halkın malı, can, ırzı teminat altına aldı, gezi hürriyetini sağladı. Üstelik de padişahı efendi ve halife olarak tanıdı⁴². Görüldüğü gibi Atçalı Kel Mehmet isyanı saraya ve padişaha karşı bir başkaldırı değil, kendilerine vergilendirme yetkisi verilen ve padişahın verdiği bu yetkiyi kötüye kullanan görevlilerin haksız muamele ve zulmüne karşı bir isyan hareketi niteliğini taşımaktaydı.

Çalışmanın II. Bölümünde isyanlar kaldığı yerden işlenmeye devam edecektir. Gelecek sayıda yer alacak isyanlar şunlardır: Niş isyanı (1841), Vidin İsyanı (1850), Anadolu isyanları (1906-1908). Ayrıca Osmanlı padişahlarının vergilemede adil davranılması ile ilgili padişah fermanlarından örnekler verilecektir.

⁴¹ Oğuz, a.g.e., s. 288.

⁴² Oğuz, a.g.e., s. 288.